

УДК 347.132.6

**ПРАВОЧИНИ ІЗ ВАДАМИ ВОЛІ:
ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ**

**THE TRANSACTIONS WITH FAILURE OF INTENTION:
BASIC THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS**

Заборовський В.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Попович Р.В.,

*студентка юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

У статті досліджується правова природа правочинів із вадами волі як недійсних правочинів. Констатується оспоруваність цих правочинів у судовому порядку. Даний правочин може бути визнаний недійсним у разі звернення особи, яка вчинила правочин, до суду. Питання недійсності вирішує суд. Розкриваються види правочинів з вадами волі, які закріплені цивільним законодавством, а також їх суттєві ознаки та відмінності.

Ключові слова: правочин, воля, дієздатність, помилка, обман, насильство, тяжка обставина, невігідні умови.

В статье исследуется правовая природа сделок с пороками воли как недействительных сделок. Констатируется оспариваемость этих сделок в судебном порядке. Раскрываются виды сделок с пороками воли, закрепленные гражданским законодательством, а также их существенные признаки и различия.

Ключевые слова: сделка, воля, дееспособность, ошибка, обман, насилие, тяжелое обстоятельство, невыгодные условия.

The legal nature of transactions with failure of intention such as invalid transactions is researched in this paper. The voidability of these transactions in court is stated. Kinds of transactions with failure of intention which fixed civil legislation, their features and difference are revealed.

Key words: transaction, will, legal ability, mistake, bluff, violence, hard fact, disadvantage.

Актуальність теми. Проблеми правочинів із вадами волі є досить актуальними у системі цивільно-правових відносин, пов'язаних із здійсненням правочинів. Ця актуальність знаходить свій вияв у тому, що на практиці важко визначити істинну волю осіб при вчиненні правочину, так як воля людини є її внутрішнім переконанням. Видається клопіткою працею виявити суттєві дефекти, вади волі. Якщо недотримання форми правочину можна виявити, виходячи із природи правочину, то ваду волі важко

виявити, не з'ясовуючи мотиви й мету укладення правочину.

Актуальність проявляється в тому, що недійсність цих правочинів важко визнати, оскільки питання обману, помилки, характеру тяжкої обставини, ступеня невігідності умов є поняттями оціночними, не існує чітких критеріїв визначення даних аспектів.

Аналіз наукових публікацій. Питання правочинів із вадами волі були предметом досліджень багатьох науковців. Серед учених, які здійснювали дослі-

дження в цій сфері, можна відмітити Брагінського М.І., Вітрянського В.В., Давидову І.В., Длугоша І.О., Іоффе О.С., Красавчикова О.О., Крата В.І., Розгон О., Семущину О.В. тощо.

Метою цієї статті є аналіз правової природи правочинів із вадами волі, характеристика їх основних видів. **Основним завданням** є визначення основних ознак правочинів із вадами волі та розкриття таких понять, як «помилка», «обман», «насильство», «тяжка обставина», «невигідні умови». Також автор ставить перед собою завдання з'ясувати відмінності між основними видами правочинів із вадами волі.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні питання долі правочинів із вадами волі є досить дискусійним, оскільки не завжди можна визначити істинну волю осіб при укладенні правочину. Правочини з недоліками волі відносяться відповідно до Цивільного кодексу України до оспорюваних, оскільки їх недійсність можна визнати лише у судовому порядку. Питання про недійсність такого правочину перед судом може порушити лише особа, яка уклала даний правочин внаслідок певних обставин. ЦК України не виділяє такої групи правочинів, але з метою узагальнення більшість учених об'єднує кілька видів правочинів за таким критерієм класифікації, як вада волі. До таких вчених можна віднести: Брагінського М.І., Вітрянського В.В., Крата І.В., Халфіну Р.О. тощо.

Що є суттєвим для даної групи правочинів? По-перше, наявність волевиявлення в певній формі. По-друге, це волевиявлення має певний дефект, який є підставою для визнання такого правочину недійсним.

Найперше, необхідно з'ясувати зміст такого поняття як воля. Цей термін не є чисто юридичним, а скоріше міжгалузевим, оскільки воля є предметом дослідження не лише юриспруденції, а й психології. На думку психологів, воля є усвідомленням особою власних дій, здатністю контролювати свої дії залежно від конкретної ситуації. Отже, воля – здатність особи керувати своїми діями при укладенні правочинів. Взаємоузгодженість волі сторін правочинного договору є його обов'язковим елементом [12, с. 11]. Дефекти волі можуть виражатися у певних формах, які нам наводить Цивільний кодекс.

До правочинів з недоліками волі можна віднести:

- 1) правочини, вчинені дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними;
- 2) правочини, вчинені під впливом помилки;
- 3) правочини, вчинені під впливом обману;
- 4) правочини, вчинені під впливом насильства;
- 5) правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини.

Відповідно до ст. 225 Цивільного кодексу України правочин, який дієздатна фізична особа вчинила у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, може бути визнаний судом недійсним за позовом цієї особи, а в разі її смерті – за позовом інших осіб, чий цивільні права або інтереси порушені [11].

Для визнання такого правочину недійсним важливим є наявність двох умов: 1) фізична особа є діє-

датною; 2) у момент вчинення правочину ця фізична особа перебувала у такому стані, що не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними. Йдеться про тимчасовий стан, при якому людина внаслідок функціональних розладів психіки, порушення фізіологічних процесів в організмі або інших хворобливих станів не може розуміти значення своїх дій або керувати ними. Правочин, укладений у такому стані, не відображає справжньої волі особи щодо встановлення, припинення тощо цивільних прав і обов'язків. Стан, при якому особа не усвідомлює своїх дій, може мати одну з трьох форм вияву – вольову, інтелектуальну і кумулятивну. Вольова форма виражається в тому, що особа, хоч і усвідомлює свої вчинки, більш або менш адекватно оцінює те, що відбувається навколо, але в той же час не може керувати своїми діями. Інтелектуальна форма вияву такого стану означає, що особа не розуміє значення своїх дій, хоча може керувати ними. При кумулятивній формі у людини відсутня здатність як розуміти значення своїх дій, так і керувати ними [10, с. 199].

У своїй Постанові пленум Верховного Суду України зазначає, що для визначення наявності такого стану на момент укладення правочину слід призначити судово-психіатричну експертизу за клопотанням хоча б однієї зі сторін. Справи про визнання правочину недійсним із цих підстав вирішуються з урахуванням як висновку судово-психіатричної експертизи, так і інших доказів [7].

Ще одним видом правочину з недоліками волі є правочин, вчинений під впливом помилки. Правочини, вчинені під впливом помилки, належать до правочинів із вадами внутрішньої волі, оскільки вона формується в умовах спотвореного уявлення особи про обставини, що мають істотне значення для вчинення правочину [4, с. 35]. При цьому слід урахувати, що на волю особи не впливали ані сторонні особи, ані інші причини, тобто не було деформації волі ззовні. Помилкове уявлення особи про певні обставини, що мають значення для правочинних, які складаються внаслідок вчинення правочину, було сформоване самою особою, її світоглядом, власними уявленнями та оцінками. Тобто, на відміну від обману, помилка не є результатом навмисних дій іншого учасника правочину. Помилці може сприяти відсутність належної обачності, переоцінка учасником правочину свого досвіду чи можливостей [4, с. 36].

Цивільний кодекс зазначає, що особа, яка вчинила правочин, помилилася щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин може бути визнаний судом недійсним. Істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, крім випадків, встановлених законом (ст. 229).

У даному випадку потрібно погодитися з думкою В.І. Крата, який під природою правочину вважає його сутність, яка дозволяє відмежувати його від інших правочинів. Причому природа правочину охо-

плюватиме його характеристику з позицій: а) оплатності або безоплатності (наприклад, особа вважала, що укладає договір довічного утримання, а насправді уклала договір дарування); б) правових наслідків його вчинення (наприклад, особа вважала, що укладає договір комісії, а насправді це був договір купівлі-продажу з відстроченням платежу) [4, с. 38].

Не є помилкою щодо якості речі неможливість її використання або виникнення труднощів у її використанні, що сталося після виконання хоча б однією зі сторін зобов'язань, які виникли з правочину, і не пов'язане з поведінкою іншої сторони правочину.

Істотною може вважатись помилка, наслідки якої взагалі не можливо усунути або для їх усунення стороною, яка помилилася, необхідно здійснити значні витрати. Найчастіше хибне сприйняття стосується правової природи та предмета правочину, що може виникнути при визначенні тотожності предмета [9, с. 59]. Таким чином, особа повинна довести суду, що помилка щодо дійсних обставин правочину існувала на момент його укладення й вона має істотне значення. При цьому, на нашу думку, незнання закону чи власна недбалість не є помилкою, яка може бути підставою для визнання правочину недійсним.

При розгляді справ про недійсність правочинів, вчинених під впливом помилки, судова практика йде наступним чином. У ході справи суд повинен встановити наявність помилки. Якщо помилка відсутня, то правочин не може бути визнаний недійсним. Також визначається істотність помилки відповідно до цивільного законодавства. І, нарешті, суд визначає наслідки недійсності правочину, укладеного під впливом помилки.

Таким чином, ми вважаємо за необхідне визначити певні ознаки правочину, вчиненого під впливом помилки. По-перше, це правочин, який відноситься до правочинів, внутрішня воля яких сформувалася недостатньо. По-друге, немає впливу на особу, яка вчиняє правочин із боку інших осіб. По-третє, помилка повинна мати істотне значення. І по-четверте, вона має існувати в момент укладення правочину.

Також слід звернути увагу на таку категорію правочинів, як правочини, вчинені під впливом обману. Ще у римському праві обманом називалось навмисне введення в оману контрагента з метою спонукання до волевиявлення на шкоду власним майновим інтересам [2, с. 217]. Відповідно до Цивільного кодексу України, якщо одна зі сторін правочину навмисно ввела другу сторону в оману щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин визнається судом недійсним (ст. 230). Обман має місце, якщо сторона заперечує наявність обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину, або якщо вона замовчує їх існування.

Такі правочини мають суттєву особливість, яка відрізняє їх від інших видів. Правочини під впливом обману вчиняються внаслідок умисного введення в оману однією стороною іншої. На відміну від обману, помилка має місце внаслідок власної волі, без стороннього впливу з боку інших осіб. Правочин може бути визнаний вчиненим під впливом обману

у випадку навмисного цілеспрямованого введення іншої сторони в оману щодо фактів, які впливають на укладення правочину. Ознакою обману є умисел: особа знає про наявність чи відсутність певних обставин і про те, що друга сторона, якби вона володіла цією інформацією, не вступила б у правовідносини, не вигідні для неї. Обман також має місце, якщо сторона заперечує наявність обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину, або якщо вона замовчує їх існування [9, с. 59].

Можна констатувати, що обман може вчинятися в активній чи пасивній формах. Активна форма може виражатися в повідомленні іншій стороні помилкових відомостей, наданні піддроблених документів тощо. Пасивна ж форма виражається, навпаки, у замовчуванні потрібних відомостей, неповідомленні про невидимі недоліки речі.

У своєму рішенні Кіцманський районний суд Чернівецької області зазначає, що обман – це певні винні, навмисні дії сторони, яка намагається запевнити іншу сторону про такі властивості й наслідки правочину, які насправді наступити не можуть. При обмані наслідки правочину, що вчиняється, є відомими й бажаними для однієї із сторін. Встановлення наявності умислу у недобросовісної сторони ввести в оману другу сторону, щоб спонукати її до укладення правочину, є неодмінною умовою кваліфікації недійсності правочину. Так, обман може стосуватися, насамперед, як елементів та обставин самого правочину, що мають істотне значення (природа правочину, права та обов'язки сторін, такі властивості речі, які значно знижують її цінність або унеможливають використання за цільовим призначенням (ст.229 ЦК), так і обставин, що знаходяться за межами правочину, в тому числі мотиву й мети правочину. Як вбачається з матеріалів справи, предметом спору є визнання недійсним договору дарування житлового, з підстав вчинення такого правочину позивачкою з застосуванням обману з боку її невістки та внучки, оскільки на думку позивачки, яка є неграмотною, вона підписувала документи для того, щоб прописати відповідачку у будинку, а ніяк не дарування будинку останній. Вказане свідчить про наявність факту обману з боку обдарованої внучки позивачки, що є підставою для визнання спірного договору дарування недійсним правочинном відповідно до ч. 1 ст. 230 ЦК України [1].

Виходячи з положень Цивільного кодексу України, обман може застосовуватися лише до двосторонніх чи багатосторонніх правочинів. Щодо односторонніх правочинів, то в даному випадку положення ст. 230 не застосовується. Таке формулювання у Цивільному кодексі викликає дискусію, оскільки деякі вчені вважають, що обман може мати місце й у односторонніх правочинах. Наприклад, В.І. Крат висловлює думку щодо можливості існування деяких односторонніх правочинів, які вчиняються під впливом обману. Він наводить на користь своєї гіпотези Постанову Пленуму Верховного Суду України від 30 березня 2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування», в якій вказується, що відмова від прийняття спадщини може бути визнана судом недійсною з підстав,

передбачених ст. 225, 229–231, 233 ЦК. Тобто допускається можливість оспорювання й односторонніх правочинів, оскільки за своєю сутністю відмова від прийняття спадщини є одностороннім правочином, і логічно припустити, що її оспорювання може відбуватися тільки на підставі обману особи, яка відмовилася від прийняття спадщини, стосовно природи такого правочину [3, с. 190].

Інша ж Постанова Верховного Суду «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» [6] передбачає, що норми ст. 230 ЦК України не застосовуються щодо односторонніх правочинів. На сьогодні питання щодо застосування поняття обману до односторонніх правочинів залишається відкритим. Те, що положення статті 230 Цивільного кодексу не застосовуються, можна зрозуміти лише із контексту самої статті.

Ще одним правочином із вадами волі є правочин, вчинений під впливом насильства, оскільки особа внаслідок певного тиску була обмежена у волі вчинити так, як вона вважає за потрібне; воля особи виражалася не вільно, незалежно від неї. Правочин, вчинений особою проти її справжньої волі внаслідок застосування до неї фізичного чи психічного тиску з боку другої сторони або з боку іншої особи, визнається судом недійсним (ст. 231 ЦК).

Правочин, вчинений під впливом насильства, може визнаватися недійсним внаслідок відсутності волі самої особи на вчинення правочину, а волевиявлення, яке має місце, відображає волю не самого учасника правочину, а волю будь-якої іншої особи, яка здійснює вплив на учасника правочину.

Під насильством мається на увазі психічний або фізичний тиск на особистість контрагента або його близьких із метою спонукання до здійснення правочину (побиття, катування, загроза вчинення таких дій у майбутньому). При цьому необов'язково, щоб насильство здійснювалося саме іншою стороною правочину. Достатньо, щоб він знав про насильство з боку інших осіб і використав цю обставину у своїх інтересах [10, с. 203]. Таким чином, виходячи з положень Цивільного кодексу, норма ст. 231 може застосовуватися при застосуванні погрози, яка полягає у психічному тиску на особу й дає переконання цій особі, що відмова від вчинення правочину може спричинити негативні наслідки для неї.

Під насильством розуміється заповідання учасникові правочину фізичних або душевних страждань із метою примусити укласти правочин. Воно повинно виражатися в незаконних, не обов'язково злочинних діях. Насильство викликає страх настання невігідних наслідків [6, с. 423].

Необхідно звернути увагу й на правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини, які у цивілістичній науці називають кабальними. Правочин, який вчинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на крайній невігідних умовах може бути визнаний судом недійсним незалежно від того, хто був ініціатором такого правочину (ст. 233 ЦК). Виходячи з цього, важливим є не самі учасники правочину, а саме характер тяжкої обставини й ступінь невігідності

умов, на яких був здійснений правочин. Фактично ці два аспекти і є основними умовами, за яких правочин може бути визнаний судом недійсним.

Під тяжкими обставинами розуміють важке майнове становище особи, яке виражається у відсутності засобів, необхідних для нормального існування людини, наприклад, для придбання предметів першої необхідності (продуктів харчування, ліків тощо). Це може бути зумовлене не тільки станом самої фізичної особи, а й становищем його близьких (наприклад, хвороба дружини, батьків, дітей тощо) [10, с. 204]. Під тяжкими обставинами кабального договору необхідно розуміти не будь-яке несприятливе матеріальне, фінансове, соціальне чи інше становище, а його крайні форми, наприклад, важка хвороба особи чи її близьких, смерть її годувальника, крайня нужденність сім'ї, загроза втратити заставлене житло, загроза банкрутства та інші обставини, для усунення чи пом'якшення яких необхідне термінове укладення правочину [5].

Поняття вкрай невігідних умов правочину охоплює два моменти: об'єктивний і суб'єктивний. Перший із них відображає нееквівалентність передачі майна (наприклад, квартиру продано за половину її реальної вартості), другий – очевидність цієї обставини для сторін правочину (хоча умисел другої сторони не є обов'язковим) [10, с. 204]. Невігідність умов є поняттям оціночним, тому для визначення ступеня невігідності суду необхідно дослідити звичайні умови, наслідки для такого виду правочинів, а також втрати особи від укладання цього правочину.

На відміну від правочину, вчиненого під впливом насильства, правочин, вчинений під впливом тяжкої обставини, вчиняється особою добровільно (акт насильства відсутній), вона сама може ініціювати вчинення такого правочину. Особа усвідомлює, що вчиняє правочин на крайній невігідних для себе умовах. Цим такий правочин відрізняється від помилки та обману (особа не помиляється щодо обставин, які мають істотне значення, а також її не вводять в оману інша сторона щодо цих обставин).

При розгляді таких справ суд повинен враховувати майновий та психічний стан сторін правочину та їх близьких до й у момент укладення правочину; співвідношення наданих послуг і вартості переданого майна тощо. Між виникненням обставин, що змушують укласти угоду, й укладенням власне угоди повинен існувати причинний зв'язок. Оскільки ці обставини повинні потягти вкрай невігідні умови для однієї з сторін.

Висновки. Проаналізувавши викладене вище, можна дійти до певних висновків. Правочини із вадами волі – це оспорювані правочини, при вчиненні яких справжня воля одного або кількох учасників деформована в силу певних обставин, визначених законом. Для таких правочинів важливі два моменти: 1) наявність волі учасників правочинів; 2) ця воля виражена із певним дефектом; 3) ці правочини можуть бути визнані недійсними в судовому порядку. Цивільний кодекс України наводить ряд таких правочинів.

На нашу думку, помилка, як одна з підстав визнання правочину недійсним – це самостійна поведінка особи, яка вчиняє правочин, і полягає у неправильному уявленні цієї особи про основні властивості правочину, які є істотними для даного виду правочину. Це хибне уявлення самої особи без впливу з боку інших осіб.

Обман, на відміну від помилки, означає прямі умисні дії однієї сторони, спрямовані на введення в оману іншої сторони щодо істотних обставин правочину, з метою отримання певної вигоди для себе.

Щодо насильства, то для визнання правочину недійсним за цією обставиною необхідна наявність фізичного чи психічного тиску. Насильство потрібно розуміти як фізичний чи психічний вплив на особу

з боку іншої особи з метою змусити її укласти правочин. Погроза як психічний вплив на особу також може бути підставою для визнання правочину недійсним за ст. 231 Цивільного кодексу України.

На нашу думку, під тяжкими обставинами необхідно розуміти такі обставини, за яких особа, усвідомлюючи не вигідність правочину для себе, вчиняє цей правочин добровільно без насильства чи введення в оману з боку іншої сторони. Такими обставинами можуть бути важке матеріальне чи соціальне становище особи, втрата годувальника, важка хвороба особи чи її близьких тощо. Причому повинен існувати причинний зв'язок між цими тяжкими обставинами та не вигідними умовами, на яких укладається правочин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заочне рішення Кіцманського районного суду Чернівецької області від 30.09.2013 року (справа № 718/1850/13-ц) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33812845>.
2. Длугош О.І. Визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом обману / О.І. Длугош // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 217-221.
3. Крат В.І. Недійсність правочинів, учинених під впливом обману / І.В. Крат // Часопис Київського університету. – 2012. – № 3. – С. 189-192.
4. Крат В.І. Недійсність правочинів, учинених під впливом помилки / І.В. Крат // Юрист України. – 2012. – № 1-2(18-19). – С. 35-40.
5. Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України / [Ю.В. Амірова, Е.М. Багач, Н.В. Безсмертна та ін.]. – К.: DVD – вид-во ІАЦ «Ліга», ТОВ «ЛІГА: ЗАКОН», 2012.
6. Паустовська Л.Л. Недійсні правочини: актуальні проблеми сучасної практики / Л.Л. Паустовська // Держава і право. – 2012. – Вип. 58. – С. 419-427.
7. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 року № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>.
8. Про судову практику у справах про спадкування: Верховний Суд; Постанова від 30.05.2008 року № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08>.
9. Розгон О.В. Визнання недійсними договорів дарування, вчинених особою помилково або під впливом обману (на прикладах судової практики) / О.В. Розгон // Наукові записки інституту законодавства Верховної Ради країни. – 2014. – № 4. – С. 58-64.
10. Цивільний кодекс України: коментар / Харитонов Є.О. [та ін.]; заг. ред. Харитонов Є.О., Калітенко О.М. – Одеса: Юридична література, 2003. – 1079 с.
11. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. – Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – 356 с.
12. Шкварок Л.В. Вираження волі та волевиявлення при укладенні правового договору / Л.В. Шкварок // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 11. – С. 10-13.